

Herhangi biri beni, taş yerine
Kaldırınca Adem ile Havva bilincini
kaldırması olur
hem de toz kemirmeğe mahkûm yılan yalanını

Herhangi biri bizleri, taş yerine kaldırınca
Bilyon anıları tutmuş olur elinde
Ki dağılmaz kan içinde onlar
Akşamlara benzer.
Tüm ölümler için
Yolkenarı insanlarız bizler çünkü.

Yaşanılmış yaşam dolu torbayız biz.
Toprağın katılaştırmış gömütlerini kaldırmış oluyor
Bizleri kaldıran, Yakub'un başları Sizler,
Düşler köklerini korumaktayız sizlere,
Hem de yelpazeleri andıran
Havamsı melâike merdivenlerini.

Ağlama duvarını dokunmuş oluyor
Bize dokunan.

Elmas taşı gibi katılığımızı kesiyor çığlıklarımız
Patlayıp merhametli oluncaya değin yürekler —

Taşa dönersiniz siz oysa.
Yarıgecenin yolçıkamazını dokunmuş oluyor
Bizlere dokunan
Ki ölüm ile doğuşta çalıyor onlar.

Herhangi biri atarsa bizleri —
Cennet bahçesini atmış oluyor hemen —
Yıldızlar şarabını —
Aşıkların gözlerini hem de herhangi bir kargaşatığı —

Kızgınlığında herhangi biri atınca bizi
Kırık yüreklerin tüm dünya varını atmış oluyor
Hem de tüm ipeksel kelebekleri.

Korununuz, korununuz
Taş atmıyosunuz herhangi birine öfkenizde. —
Çekilmiş soluk ile doludur karışımımız.
Bir gizden taşlanmıştır karışımımız
Oysa biricik öpücük olabilir onu uyandıran.

(Sırpırvatçısından: İ. EMİN)

BELGELER

İsmail Eren

YUGOSLAV TOPRAKLARIN- DA TÜRKÇE BASIN

Bugünkü Yugoslavya Devletini teşkil eden bölgelerde, bir yüzyıl içinde, Türk (1866—1912), Sırbistan (1866—dan sonra), Avusturya-Macaristan (1878—1918), Eski Yugoslavya (1918—1941), Müstakil Hırvatistan Devleti (1941—1945) ve bugünkü Yugoslavya (1945—1966) idareleri devrinde, amaç, içerik, biçim ve dil özellikleri bakımından bir çok Türkçe gazete ve dergiler yayınlanmıştır. Türkiye ve Yugoslavya'nın çeşitli kütüphanelerinde bulunan gazete ve dergi koleksiyonlarından başka, konumuzla ilgili hemen bütün Türk, Sırp, Makedon ve Bulgar basınını¹⁾ da inceledikten sonra, bir yüzyıl içinde, bu bölgelerde 55 kadar Türkçe gazete ve derginin yayınlandığını tespit etmeğe başardık. Bu sayının, ileride bu alanda yapılacak olan incelemelerin sonunda daha da artacağı muhakkaktır. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilânıyla başına bahşedilen hürriyetten yararlanarak eli kalem tutan, siyasi ilkeleri yaymak ve edebî ile bilimsel bilgilerini daha geniş halk çevrelerine intikâh ettirmek isteyenlerin çoğu, İstanbul'da olduğu gibi vilâyet merkezlerinde de gazete ile dergi çıkarmağa ve eserler yayınlamağa başlamışlardı. II. Meşrutiyet'e kadar, Türk idaresinin hüküm sürdüğü bugünkü Yugoslavya bölgelerinde, iki özel basımevleri hariç,²⁾ kapasiteleri sınırlı olan altı vilâyet basımevi etkinlikte bulunuyordu. Bu sebeptendir ki II. Meşrutiyet'te kurulan daha bir kaç özel basımevi de ani olarak artan aşırı basın ihtiyaçlarını karşılayamayınca, bazı gazeteler Selânik'te — hattâ İstanbul'da dahi — elyazısı ve taşbasma suretiyle yayınlanmıştır. 1908 yılında Taşlıca'da *Lim* adında bir gazetenin litografya ile yayınlandığı bilinmektedir. Bu usul ile daha II. Meşrutiyet'ten önce Makedonya'nın çeşitli şehirlerinde (İştîp, Manastır, Pirlpe ve Üsküp'te) Bulgarlar gizli gazeteler yayınlamışlardır. O bölgedeki Türk aydınlarının da aynı şekilde hareket ettiklerini kuvvetle tahmin ediyoruz.

1) Bk. Bibliyografya bölümüne.

2) Bu hususi matbaalardan biri 1876 da Mostar'da diğeri 1904 yılında Manastır'da kurulmuştu.

Türk idaresi dervinde ilk Türkçe gazete, 1866 yılında Bosna Vilâyetin merkezi olan Sarayova'da »Bosna« adı altında bu vilâyetin resmî organı olarak yayınlanmıştır. İki yıl sonra da (1868) aynı vilâyetin yarı resmî organı olan »Gülşen-i Saray« da çıkarılmıştır. Bu gazete aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu vilâyetlerinde yayınlanan ilk yarı resmî gazete olarak da sayılmaktadır. Bu gazetenin amacı, Avusturya, Hırvatistan ve Sırbistan basını tarafından Türkiye, bilhassa Bosna aleyhinde yapılan kasıtlı basına zamanında cevap vermek ve yerli halkı uyarmaktır. Bu sebepten her iki gazete hem Türkçe hem de Sırpça yayınlanıyordu. Bu iki gazeteden başka, bu vilâyette 1967—1878 yılları arasında 13 salnâme de yayınlanmıştır.

1876 yılında bağımsız Hersek Vilâyetinin kuruluşu ile Bosna Vilâyeti Matbaasının yardımı ve malzemesiyle Mostar şehrinde yeni vilâyetin de matbaası kurulmuş ve **Neretva** adında yine Türkçe ve Sırpça olarak aynı yılın sonuna kadar 38 sayı yayınlanmıştır.

1878 yılında Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından geçici olarak işgal edilmesiyle yeni idarenin eline geçen Vilâyet Matbaası genişletilmiş, burada »**Bosna ve Hersek Vilâyeti Salnâmesi**« adı ile 1882—1892 yılları arasında 11 Türkçe salnâme, Bosna ve Hersek'te Avusturya idaresini övmek ve haklı çıkarmak ereğiyle »Vatan« (1884—1897) ve bunun devamı olarak sayılan »Rehber« (1897—1902) adında iki Türkçe gazete yayınlanmıştır. Bosna ve Hersek müslümanlarının bir aile dergisi olan »Behar«ın 1908 yılında, Sırpçadan başka, dört sayfası Türkçe yazılara ayrılmıştı. Yine müslüman Boşnaklar tarafından 1903 yılında kurulan Kültür ve Eğitim Cemiyeti »Gayret«in 1906 yılından sonra yayınladığı »Salnâme-i Gayret« adındaki yillığın yarırsı Türkçe yazılar içine almaktadır.

Okullarda Türkçe öğrenim gören Boşnaklar için, kiril harflerini bilmediklerinden, eski Türkçe harflerle Sırp-Hırvat dilinde »Tarık (1908—1911), »Muallim« (1910—1913), »Misbah« (1912—1914) ve »Yeni Misbah« (1914) adlarında meslekî ve dinî dergiler de yayınlanmıştır³⁾. Bu dört derginin bazı sayılarında Türkçe ve Arapça yazılara da yer verilmiştir.

3) Bu şekilde, yani Eski Türk harfleriyle Sırpça metinler, II. Dünya Savaşına kadar, genellikle dinî olan 40 kadar eser ve bir takvim yayınlanmıştır. Bosna'dan başka Üsküp'te Kosova Vilâyet Matbaasında ezümle Gaşoviçzade Salih'in Mevlidü'nnebi alâ lisâni Bosnevi, (1311) İstanbul'da da Saraylı Arif'in bir Boşnakça Mevlid tercümesi (Tercüman Mevludski na yezik Bosanski, 1329 ile İbrahim'in Boşnakça—Türkçe Muallimi, (1311) adındaki eserler basılmıştır.

Müslüman Boşnaklar tarafından çıkarılan başka gazete ve dergiler, lâtin veya kiril harfleriyle Sırpça-Hırvatça olarak yayınlandıkları halde genellikle başlıkları Türkçe olup arap harfleriyle de basılıyordu. (Novi Behar-Yeni Bahar, Vakit, İrşad, Behar, Gayret. Zeman, Cülistan-Gülistan, Hikmet, Musavat, Sabah-Zora (v. s.). Bütün bu gazete ve dergiler, Türkiye ve başka islâm âleminin ahvâlinde etraflı bir şekilde sözediyor, türk edebiyatından (şiir, hikâyeye, roman ve piyes) çeviriler yayınlanıyordu. Bu gazetelerde devamlı surette yayınlanan roman ve piyesler daha sonra eser hâlinde de yayınlanıyordu. Bu şekilde ezümle Abdülhâk Hamid'in **Tarık** piyesi yayınlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşından başlayarak 1918 yılında eski Yugoslavya'ya bağlanan Bosna ve Hersek'te 1933 yılına kadar bir Türkçe gazete ve derginin yayınlanması için herhangi bir girişmeye geçildiğini bilmiyoruz. Ancak 1933 yılında, önce Belgrad'da, 1937 den sonra da Sarayev'o'da yayınlanan Kraliyet Yugoslavyası İslâm Cemaati Diyanet İşleri Reisliği Organı **Glasnik Vrhovnog starješinstva İslamske vyerske zayednitse** de eski Türk harfleriyle dinî, tarihi ve edebî yazılar yayınlanmıştır. Bu dergide ezümle Prof. Şemsettin Günaltay'ın **Hürâfetten Hakikate** adlı eseri 1935 de tefrika halinde hem Türkçe orijinali (eski harflerle) hem de Sırpça çevirisi yayınlanmıştır.

Eski Yugoslavya'nın sükûtundan hemen sonra kurulan Bağımsız Hırvatistan Devleti (1941—1945) ile bugünkü Yugoslavya'da (1950 den itibaren) adı geçen derginin yayımına devam edilmiş ve yine bazı sayılarında Türkçe yazılara da yer verilmiştir.

Bağımsız Hırvatistan Devleti'nin merkezi olan Zagreb şehrinde 1943 yılında **Doğu ve Batı** adında Türkçe aylık kültür, iktisat, sosyal ve siyasî bir dergi yayınlanmıştır.

1867 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğunun yüksek himayesi altında bulunan Sırbistan'ın merkezi Belgrad'da Bulgar ihtilâlcısı ve edibi Lyuben Karavelov'un 1866 da henüz adını tespit edemediğimiz bir gazete çıkarmıştır. Daha sonra, Sırbistan Kraliyetinde, Türkiye ve Sırbistan arasında

miştir. Batıda bu tür metinler için alyamiado (—el—acemiyye) deyiimi kullanılmaktadır. Boşnaklar ise arebitsa (arap alfabesi); XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu alfabeği geliştiren Cemaleddin Çauşeviç'e eskiyi tutan hasımları bunamış dedikleri için alfabesine de **mâtufovaça** veya **matufovitsa** adı verilmiştir. Sonunda, bu alfabe ile okul kitapları da basıldığından **mektebitsa** (mektep alfabesi) de denilmektedir.

siyasi ve iktisadi ilişkileri geliştirmek ereğiyle Türkçe gazete çıkarmak için Belgrad'ta iki defa girişmeye geçildiğini o zamanki gazete haberlerinden öğrenmekteyiz. Bu girişmelerin gerçekleştirilip gerçekleştirilemediği hususunda şimdilik kesin bir bilgimiz yoktur.

1868 de Prizren Vilâyeti'nin merkezi Prizren şehrinde Türkçe-Sırpça olarak 1871—1874 yıllarında *Prizren* adında bir resmî gazete ile iki vilâyet salnâmesi yayınlanmıştır.

Kosova Vilâyeti'nin 1877 de kuruluşu ile Prizren vilâyeti matbaası yeni vilâyetin merkezi olan Priştine şehrine naklolunmuştu. Burada 1888 yılına kadar *Kosova* adı altında resmî bir gazete Türkçe ve Sırpça (yalnız 1884—1886 yıllarında) ile beş salnâme yayınlanmıştır.

1888 yılında Kosova Vilâyeti'nin merkezi ve matbaası Priştine'den Üsküb'e naklolunmuş, *Kosova* gazetesi (yalnız Türkçe) ile salnâmelerin (üç ad.) yayınına devam edilmiştir.

Bugünkü Makedonya bölgesinde 1912 yılına kadar — Kosova Vilâyeti'nden başka — merkezi Manastır şehri olan Manastır Vilâyeti de bulunuyordu. 1290—1282 (1873—1875) yılları arasında kurulan ilk Manastır Vilâyeti'nin *Rumeli* adında resmî bir gazete ile iki salnâmesi yayınlanmıştır. 1292 de Manastır Vilâyeti kaldırılarak salnâmelerin yayınına da son verilmişti. Ancak 1878 yılında yeniden Manastır Vilâyeti kurulunca bu defa *Manastır* (1884—1912) adında resmî bir gazete ile sekiz salnâme yayınlanmıştır.

Görüldüğü üzere, Türk hâkimiyeti devrinde bugünkü Yugoslavya ülkelerinde altı vilâyetin merkezi bulunuyordu: Sarayova'da Bosna (1866—1878), Prizren'de Prizren vilâyeti (1868—1875) Mostar'da Hersek (1876—1877), Priştine'de Kosova (1877—1888), Üsküb'te yine Kosova (1888—1912) ve Manastır'da Manastır Vilâyeti (1873—1875 ve 1878—1912). Bütün bu vilâyetlerde birer resmî vilâyet matbaası kurulmuş, haftalık resmî vilâyet gazeteleri ve hemen her yıl, Hersek Vilâyeti hariç, salnâmeler yayınlanmış, ayrıca Türkçe ve Sırpça okul, dinî, edebî ve bilimsel eserler basılmıştır. Vilâyet gazetelerinden *Bosna* (1866—1878), *Prizren* (1871—1874), *Kosova* (1877—1888), *Neretva* (1876) ve yarı resmî *Gülşen-i Saray* (1868—1872) hem Türkçe hem de çıktıkları bölgelerde Sırpça bilen halkın bunları okuyup faydalanabilmeleri için

Sırpça da yayımlanıyordu⁴). Bütün resmî vilâyet gazeteleri öncelikle resmî haberlere (tayin, nakil, taltif, emir ilân v. s.) yer veriyordu. Fakat bu nevi resmî ilânlar yanında bu gazeteler iç ve dış olaylar hakkında da bilgi veriyor, ara sıra dinî tıbbî ve tarımlık gibi konularla ilgili olarak yazılar da yayınlıyordu. Bu matbaalar, vilâyetlerin genel sekreterleri olan mektupçuların bakışı altında bulunuyordu. Bunların matbaa ve gazetelerle ilgili olan ödevleri vilâyetler Nizamnamesi'nin 20 inci maddesinde aynen şu şekilde ön görülmüştü: »Matbaa-i Vilâyetin idaresi ve vilâyet gazetelerinin taraf-ı hükümetten suret-i resmîye ve gayr-i resmîyede bir madde koyup yazdırılması gerektiğinde örneklerin düzenlenip incelenmesi mektupçuya görevlendirilmiştir«⁵). Yugoslavya'daki vilâyet basımevlerinde gazete işlerini yürütmek için baş yazar baş mürettip ve yardımcıları ile Türkçe'den Sırpçaya çevirenler de çalıştırılmışlardır.

Önemli emirler, tüzükler, piyango isabetleri v. s. vilâyet gazetelerinde birer ek olarak yayımlanıyordu. Yugoslavya'da çıkan vilâyet gazetelerinden *Kosova* 23 *Manastır* da 27 yıl kadar yayınlanmıştır. Gerek bunlar gerekse öbür resmî ve özel vilâyet gazetelerinin yakın tarihimiz için birer değerli kaynak olduğu şüphesizdir. Ne yazık ki bunların kütüphanelerimizde koleksiyonlarına raslamak şöyle dursun, çoğunun bir sayısını dahi şimdilik görmek mümkün değildir.

Vilâyetlerde görevli bulunan bütün memurlar kendi vilâyet gazetelerine abone olmak mecburiyetindeydiler. Ayrıca vilâyetler kendi aralarında karşılıklı gazete değiştirmesinde de bulunuyorlardı. Bu sebeplerle iki vilâyet gazetelerinin hemen her bir sayısında başka vilâyet gazetelerinde görülen önemli haberler aynen veya kısaltılarak aktarılıyordu. Bütün vilâyet gazeteleri İstanbul'da da satılıyordu. Meselâ,

4) Rumeli'deki diğer vilâyetlerde de iki, üç hatta dört muhtelif dilde resmî gazeteler yayınlanmıştır. Rusçuk'ta çıkan *Tuna* gazetesi 1864—1877 yılları arasında hem Türkçe hem de Bulgarca yayınlanmıştır. 1880 yılından itibaren Rodos'da yayınlanan *Bahr-i Sefid* gazetesi Türkçe ve Rumca olarak basılmıştır. 1867—1877 yılları arasında çıkan *Edirne* gazetesinin her sayfasındaki ikişer sütun Türkçe, Rumca ve Bulgarca yayınlanmıştır. Fakat, vilâyetlerde yayınlanan gazeteler arasında en ilginç bizce *Selânik* gazetesidir. 1869—1871 yılları arasında dört dilde (Türkçe, Rumca, İbranice ve Bulgarca) çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun diğer vilâyetlerinde de bu şekilde gazeteler yayınlanmıştır. Meselâ 1869 dan itibaren Bağdad'da çıkan *Zevra* hem Türkçe hem de Arapça, *Diyarbakır* gazetesi ise Ermenice de yayımlandığı bilinmektedir. Vilâyet salnâmelerinin bazıları da iki dilde çıkarılmıştır. Meselâ, 1871 yılına ait Edirne Vilâyet Salnâmesi ayrı bir eser halinde Bulgarca, Yemen Salnâmesi'nin dokuzuncusu (1313) ise hem Türkçe hem de Arapça basılmıştır.

5) İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, İstanbul 1287, s. 11

1875 yılında vilâyetlerde yayımlanan 22 resmî ve 5 bağımsız gazetenin İstanbul'da bayiliğini o zamanlar Okçularbaşında bulunan tanınmış Kınaathane-i Osmanî sahibi Sarafim Efendi yapmaktaydı⁶⁾.

Bütün vilâyet basımevleri gibi Yugoslavya'da kurulan basımevler de iki bölümden müteşekkildi: hurufat ve litoğrafya. Hurufat bölümünde her hafta⁷⁾ vilâyet gazeteleri ve imkân dahilinde eserler, vilâyet kalemleri daha sonra özel müesseseler ve şahıslar için çeşitli formüller, çağrı, kartvizit v. s., litoğrafya bölümünde ise genellikle ilk yıllarda salnâmeler basılıyordu. Bu sebepten vilâyet basımevlerinin çoğunda hattatlar da kullanılmışlardı. Daha sonraki yıllarda her bir basımevinin hurufat bölümü gelişmiş ve salnâmelerin baskısını da üzerine almıştı. Yalnız litoğrafyadan hurufata geçiş hemen olagelmemişti. Daha bir kaç salnâmenin bilhassa takvim kısmı ve cedvellerin taşbasma usûlü ile basıldığını görmekteyiz.

1895 yılında Üsküp'te kurulan çağdaş Sanayi Mektebi öğrencilerinden bir bölümü, matbaacılık, münettiplik ve çiftçilik zanaatlarını öğrenebilmeleri için Kosova Vilâyeti Matbaası bu tarihten sonra bu okula taşınarak idaresi altına verilmiş, resmî gazete ve salnâmelerin yayınına burada devam edilmiştir. 1900 yılında bu basımevinde altı Sanayi Mektebi öğrencisi çalışmaktaydı⁸⁾. II. Meşrutiyet'ten sonra bu basımevinde resmî gazete ve salnâmelerden başka özel ve cemiyet gazeteleri (*Envar-ı Hürriyet*, *Şar*, *Top*, *Yıldız*) ve bir mesleki dergi (*Yeni Mektep*) de basılmıştı. Çağdaş bilim ve tekniğin vilâyetlerde de daha geniş çapta yürürlüğe geçişi çağdaş okulların (rüştiye, idadiye, askeri, sanat v.s.) sayısının çoğalması ile basımevlerine karşı olan ihtiyaç o nispette artmış, bu sebepten basımevleri yeni makinelerin temini ve bu şekilde işlerini geliştirmek alanına gitmeğe mecbur kalmışlardır. *Kosova* gazetesinden oldukça iyi bir gelir temin edilmekteydi. Kendi masraflarını karşıladıktan sonra hasilâtın uygun bir tutarı Sanayi Mektebi'ne terk olun-

6) Salnâme-i Vilâyet-i Manastır II, 1293, s. 103.

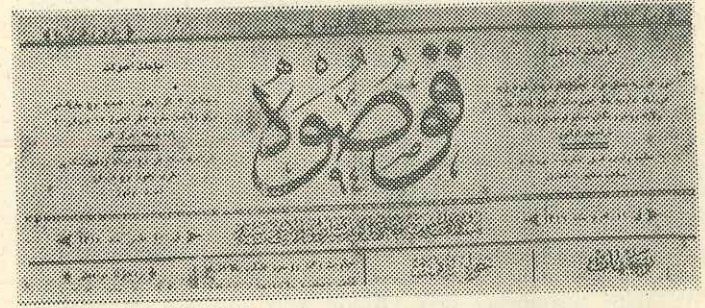
7) Vilâyet gazetelerinden *Tuna*, *Zevra*, *Hüdavendigâr*, *Adana* haftada iki defa çıkarılıyordu.

8) Salnâme-i Vilâyet-i Kosova, VIII. 1318, Üsküp 1318, s. 295.

maktaydı⁹⁾. *Manastır* gazetesi idaresinin de 1906 yılına kendini göstermesi öngörülen 25 bin kuruş kadar abone bedelinin 18 bin kuruşunu Manastır *Hamidiye* Sanayi Mektebi'ne önceden yardım olarak vermiştir¹⁰⁾.

Vilâyet ve Cemiyetler tarafından çıkarılan salnâmelerde de takvim ve resmî bilgilerden başka, bilimsel ve edebî yazılar, resim, plânş, cedvel ve haritalar da yayımlandığı için incelememizde gözönüne alınmıştır.

1908 de II. Meşrutiyet'in ilânıyla — İstanbul'da olduğu gibi vilâyetlerde de kaldırılan basın sansüründen yararlanmış, Üsküp ve Manastır'da türlü partiler, topluluklar, azınlıklar ve müesseseler kendi siyasi, edebî, bilim ve mesleki organlarını yayınlamağa ve özel basımevler kurmağa bakımdan ölçüyü kaçıran bu gazeteler o zamanki Örfi İdare nutiyet'in ilânından önce Manastır'da *Neyyir-i Hakikat*, Demokrat Fırkası 1910 da *Hukuk-u İbad* adındaki gazeteleri çıkarıyorlardı.

»Kosova«, sayı 1021, Üsküp, 1897

Fırkalar arasındaki siyasi çatışmanın şiddetlenmesiyle Üsküp'te *Top*, Manastır'da *Kurşun*, *Süngü*, *Kasatura*, gibi İttihat ve Terakki'nin çıkardığı acalıp isimli gazeteler, muha-

9) Asır gazetesi (Selânik), sayı 669, 27 Mart 1902.

10) Manastır gazetesi, sayı 1124, 5 Safer 1325 (1907). Osmanlı İmparatorluğunun öteki vilâyetlerindeki bazı basımevleri de geliştirilmeyle eğitim ve kültürün gelişmesine büyük yardımlarda bulunmuşlardı. Meselâ, 1890 yılında gelişen Ankara Vilâyet Matbaasının 1900 lira kadar olan gelirin çoğuyla Ankara'da kurulan Darülmualimin, erkek ve kız rüştiyeleriyle bir örnek ilk okul gibi mekteplerinin umumi masrafları devamlı olarak temizlenip yerine getirilmiştir. (Ankara Vilâyeti Salnâmesi XI. 1307, s. 108).

lefele gayet sert bir dille saldırıyorlardı¹¹). 1911 yılında her bakımdan ölçüyü kaçıran bu gazeteler o zamanki Örfi İdare tarafından sık sık kapatılıyor, imtiyaz sahipleri hapis cezasına çarptırılıyordu.

Hemen hiç bir değeri olmayan bu gazeteler yanında, Manastırda *Hüsün* ve *Şir* ile *Elhan*, Üsküp'te de *Yeni Mektep* adındaki edebî ve meslekî dergilerin, vilâyetlerde yayınlanan ciddi ve yararlı çağlıkların arasında seçkin yerleri vardır.

Basın hürriyetinden yararlanan milliyetçi Sırp kuruluşları Üsküp'te yalnız Sırpça olarak *Vardar* (1908—1912), *Sırp-ska Şkola* — Sırp Okulu (1910), *Zakonitost* — Kanunilik (1910), *Sotsiyalistiçka Zora* — Sosyalist Fecri (1911—1912), *Glas Naroda* — Halk Sesi (1912) adındaki siyasî ve meslekî gazete ve dergiler yayınlamışlardır.

Arnavut komite ve kulüpleri, kendi ahâlisinin milli bilincini uyandırmak ve savunmak amacıyla Üsküp'te *Üsküp-Shkupi*, Manastır'da *İttihad-ı Milli* — *Başkimi Kombit* adındaki Türkçe ve Arnavutça (lâtin harfleriyle) gazeteler yayınlamışlardır¹²). Ordu ve idareyi alçaltır niteliğinde yazılar yayınladıkları için Kosova Örfi İdareşi tarafından kapatılmışlardır.

Rumlar, Manastır'da *To fos* — *İşık* gazeteleriyle *Lauta e Malesis* — Dağ Flütü adında edebî bir dergi yayınlamışlardır.

Bulgarlar o devirde basın alanında daha fazla Selânik'te koyu bir etkinlik göstermişlerdir. Yalnız Manastır'da 1909—1910 yılları arasında *Rabotniçeska Iskra* — İşçi Kıvılcımı adında siyasî bir gazete çıkarmışlardır.

Balkan Harbinden I Dünya Savaşına kadar süren oldukça iyi durum yüzünden bu havalideki Türk basını tam bir felce uğramıştı. 1918 yılında yeni kurulan Yugoslavya Kraliyeti'nde bir azınlık olarak Türkler bambaşka bir siyasî

11) Üsküp ve Manastır'dan başka, İttihat ve Terakki Cemiyeti Selânik, İskodra ve Siroz'da *Silâh*, *Hançer*, *Bıçak*, *Bomba*, adında çıkardığı gazetelerin İstanbul'da da binlerce örneği satılıyordu. Bu gazetelerin kahramanı olarak Silâhçı Tahsin adlı biri tanınmaktadır. (Server İskit, Türkiye'de Matbuat İdaresi ve Politikaları, İstanbul 1943, s. 161). Bu gazetelerdeki yazıların çoğunu subaylar kaleme alıyorlardı. (Ahmet Hamdi, Osmanlı Ordusunun Esbab-ı Mağlubiyeti ve Arnavudlar, Kahire 1329, s. 5-6).

12) 1908 yılında Manastır'da toplanan I. Arnavut Kongresi, lâtincenin resmî Arnavut alfabesi olarak kabulü ve Arnavutça gazetelerin çıkarılması için karar almıştı. Gerçekten Üsküp ve Manastır'dan başka, İstanbul, Selânik ve Elbasan'da da II. Meşrutiyet'ten sonra Türkçe ve lâtın harfleriyle Arnavutça bir çok gazete, dergi ve salnâme yayınlamıştır. Bunlar arasında İstanbul'da çıkan *Doğru Yol* gazetesi Türkçeden başka eski Türkçe harfleriyle Arnavutça basılmıştır.

ve iktisadî ortamda yaşamağa mecbur kalmışlardı. İlk yıllarda tanınan bazı siyasî haklardan yararlanan Türk aydınları 1919 ve 1920 yıllarında *Rehber* ve *Uhuwvet* adında bağımsız gazeteler çıkarmışlarsa da bunların ömürleri uzun sünmemiştir.

Makedonya, Kosova, Metohiya ve Sancağ bölgelerinde oturan müslümanlar, 1919 yılında İslâm Muhafaza-yı Hukuk Cemiyeti'ni kurmuşlar ve *Hak*, *Hak Yolu* ile *Mücahede* adındaki gazeteleri Cemiyet'in organı olarak çıkarmışlardır. O devirde Yugoslavya'daki öbür partiler de kendi organlarını Türkçe olarak yayınlamışlardır: Radikal Partisi: *Sada-yı Millet* (1927—1929) İşçi Partisi: *Sosyalist Fecri* (1920), Demokratska Zayednitsa: *Işık* (1927—1928). Cenub İslav Müslümanları Firka-i Siyasiye'si de Sarayova'da 1920 yılından itibaren *Adalet* — *Pravda* adında Türkçe ve Sırpça salnâme yayınlamışlardır.

6 Ocak 1929 tarihinde I. Kral Aleksandar'ın ilân ettiği diktatorya sonucunda Parlamento ile siyasî partiler kapatılmış ve bütün hürriyetler kısıtlanmıştır. Bu suretle Yugoslavya'daki Türk basınına da indirilen ağır darbeden — yapılan bütün gışmelere rağmen — uzun yıllar kurtulamamıştı. Ancak 1937 yılında İslâm Cemaati yönetim organlarının seçimi arifesinde Üsküp'te *Doğru Yol* — *Pravi put* adında Türkçe — Sırpça bir gazete çıkarılmıştır. Sonunda, Nisan 1940 yılında yine Üsküp'te o zamanki Güney Sırbistan adını taşıyan bölgedeki müslümanları kültürel ve ekonomik yönden ilerletmek için *Müslimanska sloga* — Müslüman Birliği adında bağımsız bir gazete yalnız Sırpça olarak yayınlamıştır.

1944 yılının sonundan itibaren Makedonya'daki Türkler için *Birlik* adında Üsküp'te çıkarılan Makedonya Halk Cepheşi daha sonra Çalışkan Halkın Sosyalist Birliğinin siyasî gazetesi halini yayınına devam etmektedir. Siyasî gençlik ve kadınlar teşekkülleri *Pioner Gazetesi* ve *Yeni Kadın*'ı yayınlamışlardır. Halen ilk ve orta okul öğrencileri için *Tomurcuk* ve *Sevinç*, aralık 1965 tarihinden bu yana da *Sesler* adında bir aylık toplumsanat dergisi çıkarılmaktadır.

Bir yüzyıl içinde Yugoslavya'da yayınlanan Türkçe gazete ve dergiler hakkındaki bibliyografik bilgiler alfabetik bir sıra şeklinde düzenlenmiş, arasına Türkçe yazılar yayınlayan dergiler ve müslümanlar tarafından çıkarılan Sırpça gazeteler ekler halinde belirtilmiştir. Ayrıca içindeki bilgiler tarafımızdan eklenmiştir. Türk basını ile ilgil olan belli başlı yazı ve eserler bibliyografyası incelememizin sonuna eklemiştir.

ADALET — PRAVDA

»Cenubi İslav Müslümanları Furka-i Siyasiyesi'nin Salnamesi«
Yıl I, 1338/9 (1920)
Sahib ve naşiri: Cenup İslav Müslümanları Furka-i
Siyasiyesi'nin Saraybosna'da bulunan Cemiyet-i İcratyesi
Sarayova, »İslâm« Matbaası
22 X 15 cm., s. 81 (Türkçe) + 80 + 3 (Sırpça-Hırvatça),

ARŞ

»Haftalık siyasi, müstakil Osmanlı gazetesidir«
Yıl I, sayı 1, 11 Eylül 1327 (1911)
Sahib-i imtiyaz: Mehmet Sami
(Müdür-ü mesul: İbrahim Hakkı)
Üsküp, »Akvaroni« Matbaasında tab'olunmuştur
40 X 31 cm., üç sütun üzerine 4 sf.

BEHAR

»Onbeş günde bir çıkar ilmi, edebî mecmua-i islâmiyedir«
Yıl VII, sayı 1, 1 Mayıs 1906 — sayı 24, 15 Nisan 1907
Sahib-i imtiyazı: Meşîc Süleyman Ağa
Müdürü mesul ve muharriri: Mehmed Cemalüddin (Çauşevîç)
Sarayova, »İslâm« Matbaası
30.5 X 23.5 cm., iki sütun üzerine 4 sf.

Bu dergi yalnız yedinci yılında Sırpçadan başka Türkçe de yayımlanmıştır. 15. sayıda (1 Aralık 1906) 14 sahifelik bir ilâve vardır. Burada Tsazin kasaba ve kazası ahâlisinden Hicaz demiryolu için bağışta bulunanların isim ve para miktarı yayımlanmıştır.

BİRLİK

Müstakil Türk gazetesidir
1925
Sahib-i imtiyazı: Yusuf Ziya Smailagiç
Üsküp

Anali Leksikografskog Zavoda FPNRY., cilt II (1955), Graca za bibliyografiyu jugoslovenske periyodike, Zagreb 1955

BİRLİK

»Makedonya çalışkan halkın sosyalist Birliği organı«
Yıl XXIII, sayı 693, 29 Eylül 1966
Baş ve sorumlu yazar: Fahri Mehmet — Kaya
Üsküp
Halen neşriyatına devam etmektedir.

BOSNA

»İşbu gazete dahilî ve haricî her türlü havadisi ve menafî-i umuma dair enva-i mebahisi şamil olarak haftada bir defa (pazartesi) çıkarılır«
Yıl I, sayı 1, 28 Mayıs 1866 — Yıl XIII, sayı 636, 18 Temmuz 1878
Sahib-i imtiyaz: Zemun matbaacısı Vatroslav Sopron daha sonra vilâyet idaresi
Baş muharrirler: Mustafa Refet Imamović (30 Aralık 1868 tarihine kadar), Mehmet Şakir Kurtkehayîç (1872-ye kadar), Belgradlı Salih, Yaver Baruh, Nureddin Kurtkehayîç ve sonuncusu İstanbullu Kadri; Sırpça kısmı için: Miloş Mandiç »Gazeteci«, yardımcıları: Niko Kraljeviç ve Yovo Ciniç
Sarayova, Sopron Matbaası (63. sayıda kadar), Vilâyet Matbaası'nda ise son sayıya (636) kadar basılmıştır.
34 X 29 (sayı 1-16), 48 X 37 (sayı 17—616), 35 X 35 (sayı 617 — 636), 4 sf. (2 Türkçe, 2 Sırpça kiril harflerleyle)

Avusturya ordusu, Bosna ve Hersek'i işgal etmeğe başlayınca Sarayova'daki Halk idaresi, 8—17 Temmuz 1878 tarihleri arasında BOSNA gazetesinin fevkalâde bir sayısını çıkarıp durum hakkında bilgi vermekte ve halkın müstenliye karşı mukavemet göstermesi için alınan kararı yaymaktadır.
28 Mart — 18 Temmuz 1878 tarihleri arasında yarı resmî olarak 8 sayfa halinde çıkarılmıştır.

BOSNA VE HERSEK VİLAYETİ SALNAMESİ

Sarayova, Vilâyet Matbaası

- I. 1300 (1882), s. 89
- II. 1301 (1883), s. 152
- III. 1302 (1884), s. 112 + 64
- IV. 1303 (1885), s. 128 + 88
- V. 1304 (1886), s. 195
- VI. 1305 (1887), s. 92
- VII. 1306 (1888), s. 124
- VIII. 1307 (1889), s. 111
- IX. 1308 (1890), s. 124
- X. 1309 (1891), s. 143
- XI. 1310 (1892), s. 134

Bu salnameler Avusturya idaresi devrinde yayımlanmıştır.

DOĞRU YOL — PRAVİ PUT

1939 yılındaki Güney Sırbistan Müstüman Cemaati organları seçimi arifesinde Üsküp'te çıkarılan Türkçe ve Sırpça bir gazetedir.

Çıkaran: Feyzi Hacıhamziç (Tari)

Yazarlar: Halit Efendi, Züfer Muşîç (Sırpça bölümü ve daha sonra mesul müdür)

DOĞU VE BATI

»Kültür, iktisat, sosyal ve siyasi mecmua«
Aylık

DOĞU VE BATI

KÜLTÜR, İKTİSAT, SOSİYAL VE SİYASİ MECMUA

Yıl I. ZAGREB 6. Nisan 1943. SABAJEVO Sayı 1.

HİRVAT MİLLETİ VE İSLAM DOĞUSU

Büyük bir Avusturya imparatorluk ordusu tarafından işgal edilmiş bir Hırvat devleti olarak, Avusturya'nın (1811-1813) imparatorlukta bulunan bir bölge olarak...

Hırvat ve Avusturya'nın bir birliğinde bulunan Avusturya'nın imparatorlukta bulunan bir bölge olarak...

Hırvat ve Avusturya'nın bir birliğinde bulunan Avusturya'nın imparatorlukta bulunan bir bölge olarak...

Yıl I, sayı 1, 6 Nisan 1943 — sayı 6, 1 Kasım 1943
Yıl II, sayı 7, 15 Nisan 1943 — sayı 8, 15 Ağustos 1943
İmtiyaz sahibi: Doğu ve Batı Hırvat Müslüman Basımevi,
Zagreb
(Baş) muharrir: Hıfzı Byelevats
Zagreb—Sarajevo, Tipografya d. d. Zagreb
31 × 25 cm., çift sütun üzerine 8—18 sf.

ELHAN

»İki haftada bir perşembe günleri intişar eder edebî, ahlâkî,
içtimai, terbiyevî mecmuadır«
Cilt I, sayı 1, 10 Ocak 1327 (1911)
Cilt I, sayı 2, 31 Ocak 1327 (1911)
Naşri: Ahmet Hamdi
Tahrir müdürü: İlyas Macid
Manastır, »Beynelmül Ticaret« Matbaasında basılmıştır

Tahrir müdürünün nakli ile bu dergi 3. (1 Mart 1328) sayıdan itibaren İstanbul'da yayınlanmağa başlamıştır.

ENVAR-I HÜRRİYET

»Menâfi-i devlet ve millete hadim, pazar günleri neşrolunur
Osmanlı gazetesidir«
Yıl I, sayı 6, 11 Ekim 1909
Müdür ve ser muharriri: Ali İffet
Üsküp, Matbaa-i Vilâyet (-i Kosova)
47 × 32 cm., dört sütun üzerine 4 sf.
Elde mevcut son sayı: 10 Kasım 1909 (I-inci yıl)

GÜLŞEN-I SARAY — SARAYEVSKİ TSVYETNIK

»İşbu gazete haftada bir defa perşembe günleri Bosna Vilâyeti merkezi olan Saray'da kâin vilâyet matbaasında basılır«

Yıl I, sayı 1, 26 Aralık 1868 — sayı 52, 28 Aralık 1869
Yıl II, sayı 1, 2 Ocak 1870 — sayı 51, 26 Aralık 1930
Yıl III, sayı 1, 2 Ocak 1871 — sayı 52, 26 Şubat 1932
Yıl IV, sayı 1, 4 Mart 1872 — sayı 15, 1 Temmuz 1872

Müdür-ü mesul ve ser muharriri: Mehmed Şakir (Kurtçehayıç)

Sarayova, Vilâyet Matbaasında basılır.

38 X 25 ve 44 × 32 (II. yıl, 1870-den itibaren), dört sütun üzerine 4 sf. (2 Türkçe, 2 Sırpça kiril harfleriyle)

Başmuharrir Mehmed Şakir'in vefatı üzerine yayma son verilmiştir.

Rumeli'de yayımlanan ilk yarı resmî siyasi ve edebî gazete olarak sayılmaktadır.

HAK

»Yugoslavya'da İslâm Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin mürevviç-i efkârdır«

Yıl I, sayı 1, 23 Şubat 1920 — sayı 138, 31 Aralık 1920
Yıl II, sayı 139, 1 Ocak 1921 — sayı 267, 31 Aralık 1921
Yıl III, sayı 268, 1 Ocak 1922 — sayı 445, 31 Aralık 1922
Yıl IV, sayı 446, 1 Ocak 1923 — sayı 694, 31 Aralık 1923
Yıl V, sayı 695, 1 Ocak 1924 — sayı 956, 11 Aralık 1924

Başlığı sırpça ve fransızca da yazılıdır. Daha sonraki sayılarda başlık altı: »Sırp, Hırvat, Sloven Kralliyeti« Cenup Müslümanları Teşkilâtı'nın vasıta-i neşir ve efkârdır« şeklinde yazılıdır. Sayı 522-den (8 Mayıs 1923) itibaren: »Çarşambadan maada her gün intişar eder« ve gazete kendi matbaasında basılmağa başlanmıştır. Bazı sayıların iki sahifesi Sırpça da yayımlanmıştır. Üsküp'te XV. yüz-

yılın ikinci yarısından Karlılı Mehmet Bey (Burmah) camini yıkmak isteyen hükümet alehinde çıkan sert bir yazı üzerine gazete kapatılınca »Hak Yolu« ve »Mücadele« adlarıyla çıkmağa devam etmişse de ömrü uzun sürmemiştir.

HAK YOLU

»Pazarfesinden maada her gün intişar eder siyasi, içtimai Türkçe gazetedir«
Yıl V, sayı 1 (957), 26 Ocak 1925
Sahibi: Nastas N. Petroviç
Müdür-ü mesul: H. Sabri
Üsküp, »Krayniçanats« basımevi
47 × 32 cm., dört sütun üzerine 2 sf.
Elde mevcut son sayı: 3, 3 Şubat 1925

Başlık Sırpça da basılmıştır. »Hak« gazetesinin devamıdır.

HUKUK-U İBAD

Fırka-i İbad = Osmanlı Demokrat Partisi'nin organı
1909?
Manastır

Server İskit, TÜRKİYE'DE MATBUAT İDARESİ VE POLİTİKALARI, İstanbul 1943, s. 160 .

HÜSÜN VE ŞİİR

»Edebî, fennî, felsefî, içtimai risaledir«
Şimdilik 15 günde bir neşrolunur
Cilt I, sayı 1, Haziran 1325 (1909) — sayı 8, 21 Eylül 1326 (1910)
Müessisleri: H. Hüsnü, A. Suphi
Müdür-ü mesul: İsmail Hakkı, Abdullah Feyzi
Manastır, »Neyyir-i Hakikat« Matbaası
27 × 18.6 cm., çift sütun üzerine 16 sf., resim

Tevfik Fikret, Abdülhak Hamit, Ali Canip, Cenap Şehabettin, Enis Ayni ve Ömer Seyfettin'in yazıları ile Fransız ve İtalyan edebiyatından çeviriler yayımlanmıştır.

İŞİK — ZRAK

»Şimdilik pazartesi, çarşamba ve cuma günleri intişar eder«.
Demokratska Zayednica — Cenubi Sırbıya Müslümanlarına mahsus siyasi, içtimai ve iktisadi gazetidir«
Yıl I, sayı 1, 21 Temmuz 1927 — sayı 131, 19 Temmuz 1928
Yıl II, sayı 132, 21 Temmuz 1928 — sayı 186, 1 Ocak 1929
Sahib-i imtiyaz ve müdür-ü mesul: Avukat Dimitriye Anastasiyeviç — Taşula
Heyet-i tahririye: Memleketimiz müslüman muharrirlerinden Hüseyin Hüsnü, Fevzi Hacıhamzic
Üsküp, »Krayniçanac« Matbaası
48 × 32 cm., dört sütun üzerine 2 sf.

Başlığı sırpça-hırvatça (kiril ve lâtin harfleriyle) de basılmıştır.

İLERİ

»Şimdilik haftada bir defa (perşembe) intişar eder haris-i meşrutiyet gazetesidir«
Yıl I, No. 1 (20), 9 Temmuz 1327 (1911)
Sahib-i imtiyazı ve müdür-ü mesul: Matlı Ziya
Manastır, »Neyyir-i Hakikat« Matbaası
38 × 26 cm., üç sütun üzerine 4 sf.

SÜNGÜ gazetesinin örfi idar etarafından kapatılmasıyla bir müddet bu isimle çıkmıştır.

KASATURA

»Şimdilik haftada bir defa pazartesi günleri çıkar haris-i meşrutiyet bir gazetedir«
Yıl I, sayı 1, 5 Aralık 1327 (1911)
Müdür-ü mesul: Bıza
Manastır, »Beynelmîl Ticaret« Matbaası
Boy 2, üç sütun üzerine 4 sf.

KOSOVA

»İşbu gazete daire-i vilâyette her hafta çarşamba günleri çıkarılır«
Yıl IV, sayı 171, 28 Temmuz 1880
Yıl VI, sayı 280, 7 Eylül 1882 — sayı 427, 2 Aralık 1885 (Türkçe-Sırpça)
Muharrir: Mehmet Vasıf, mektub-i vilâyet mümeyyizi (1296), Kâşif Hayri (1304), İsmail Kemâl (1305)
Ser mürettip: Akif (1296), Sinan Şefki (1300—1305)
Sırpça mütercimler: Hasan ve Trifun Radivojeviç
Pristine, Kosova vilâyet Matbaasında tab'olunmuştur
41 × 33.5 cm., dört sütun üzerine 4 sf.

İlk sayı 1294 (1877) yılında çıkmıştır. 1884 yılının Eylül ayından 1886 yılının Ocak ayının sonuna kadar hem Türkçe hem de Sırpça (ikişer sahife) olarak yayımlanmıştır. (Todor P. Stankoviç) Putne beleşke po Staroj Srbiji 1871 — 189, Belgrad 1910, s. 86—87). 8 Eylül 1888 tarihinden sonra neşrine Üsküp'te devam edilmiştir.

KOSOVA

»Menafî-i vataniye ve umumiyye hadim çarşamba günleri neşrolunur vilâyet gazetesidir«
Yıl XXI, sayı 1020, 11 Muharrem 1316 (1897).
Ser muharrir: İsmail Kemâl (1311), Tahîr (1314—1318)
Ser mürettip: Musa Kâzım (1311—1318)
Üsküp, Kosova Vilâyet Matbaası, 1895 yılından sonra »Hamidiye« Sanayi Mektebi Matbaası
41 × 33.5 cm., dört sütun üzerine 4 sf.

Bu gazete 1888 yılının ikinci yarısına kadar Pristine'de yayımlanmıştır. Kosova Vilâyet merkezinin 8 Eylül 1888 tarihinde Üsküb'e nakliyle burada yalnız Türkçe olarak neşrine devam edilmiş, Kosova Vilâyet salnâmelerinde olduğu gibi, sıra numarası teselsül ettirilmiş ve Balkan Harbi'ne kadar yayımlanmıştır.

KURŞUN

»Hak ve hakikati yazmaktan çekinmez, menfaat-ı vatanı hiç bir şeye değişmez haftalık Osmanlı gazetesidir«
Yıl I, sayı 1, 28 Mart 1327 (1911)
Sahib-i imtiyaz ve müdür-ü mesul: Esad
Manastır, »Beynelmîl Ticaret« Matbaasında tab'olunmuştur
38 × 27.5 cm., üç sütun üzerine 4 sf.
Elde mevcut son sayı: 8, 16 Mayıs 1327 (I. yıl)

SÜNGÜ ve ILERİ gazetelerinin devamı olarak sayılmaktadır

LİM

Sosyalist gazetesi (Taşbasma)
1908
Taşlıca?

Sokoloviç Osman A., Pregled štampanih dyela muslimana Bosne i Hercegovine na srpsko-hrvatskom jeziku od 1878—1948, III Glasnik

Vrhovnog islamskog starješinstva dergisinden ayrı bası, Sarajevo 1959, s. 10 ve yazarın bize verdiği şifai bilgi.

MANASTIR

»Beher hafta çarşamba günü neşrolunur vilâyet gazetesidir«
Yıl II, sayı 62, 7 Mayıs 1302 (1886)
Yıl XXIII, sayı 1173, 4 Mart 1908 — sayı 1393 (1912)
Muharrir: Mehmed Hasib (1305), Mehmet Mazlum (1308—1312), Hacı Mehmet Neşet (1313)
Ser mürettip: Osman Hilmi (1300), Besim (1308—1314)
Manastır, Vilâyet Matbaası
52 × 36 cm., 3—5 sütun üzerine 4 sm.
1139 (3 Temmuz 1907) sayısının Manastır »Hamidiye« Sanayi Mektebi menfaatine çekilen piyangoda isabet alan numaraların listesi bir ilâve olarak verilmiştir.
MANASTIR VİYAYETİNE MAHSUS SALNAME (Bk.: salname-i vilâyet-i Manastır)

MÜCAHEDE

»Pazartesinden maada her gün intişar eder siyasi, içtimai Türkçe gazetidir«
Yıl I, sayı 1, 29 Ocak 1925
Sahibi: Nastas N. Petroviç
Müdür-ü mesul: H. Sabri
Üsküp, »Krayniçanats« Matbaası
47 × 32, dört sütun üzerine 2 sf.
Başlık sahibinin adı ve tarih kiritil harfleriyle Sırpça da yazılıdır.
HAK ve HAK YOLU gazetelerinin İçişleri Bakanlığının emriyle tatil ve müsadere olunmasından sonra çıkmağa başlamıştır.

MÜCAHEDE-i MİLLİYE

»Şimdilik haftada iki defa neşrolunur hür ve müstakil Osmanlı gazetesidir«
Yıl I, sayı 1, 8 Eylül 1327 (1911)
Sahib-i imtiyaz ve müdür-ü mesulu: Salih Zeki
Üsküp, »Vardar« Matbaası
35 × 27 cm., üç sütun üzerine 4 sm.
Elde mevcut son sayı: 65, 27 Aralık 1330/1912, (ikinci yıl)

NERETVA

»İşbu gazete dahili ve harici her türlü havadisi ve menafî-i umumiye dair enva-i mebahis-i şâmil olarak haftada bir defa (perşembe) çıkarılır«
Yıl I, sayı 1, 2 Şubat 1876
Yıl II, sayı 38, 16 Aralık 1876
Başyazar: Mehmet Hulusi
Sırpça mütercimler: Yosif Alkalay ve Risto Aleksiyeviç
Mostar, Hersek Vilâyet Matbaasında basılmıştır.
44 × 29 cm., 4 sf. (2 Türkçe, 2 Sırpça kiritil harfleriyle).
1877 yılının başlangıcında Hersek Vilâyeti'nin lâgviyle yayına son verilmiştir. Tirağı 360 nüsha.

NEYYİR-i HAKİKAT

»Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır'da vasi-ta-i neşri-î eskârı olmak üzere şimdilik pazar ve çarşamba günleri neşrolunur Osmanlı gazetesidir« (sayı 21, 13 Şaban 1326)
Tesis tarihi: 8 Mart 1324 (1908)
Yıl I, sayı 10, 11 Temmuz 1324 (1908)
Umum-u tahririyye ve mesul müdürü: Ahmet Eyüp
Baş muharrir: Mehmed Hasib
Manastır, Vilâyet Matbaası ile daha sonra gazetenin kurduğu matbaada basılmıştır.
48 × 32 cm. üç sütun üzerine 4 sf.

Elde mevcut son sayı: 317, 4 Nisan 1911 (Dördüncü yıl)
Bu gazetenin ilk dokuz sayısı II. Meşrutiyet'in ilânından önce çıkmıştır (Bk. Neyyir-i Hakikat, sayı 15,20 Recep 1326). Daha ziyade Manastır İttihat ve Terakki Merkez Heyeti'nin organı olan bu gazete, Merkez-i Umumiye çatardı. (Server İskit, Türkiye'de Matbuat İdaireleri ve Politikaları, İstanbul 1943, s. 147).

II. Meşrutiyet'in birinci yılı münasebetiyle bir hatıra olarak dergi şeklinde yayımlanan 50 sahifelik fevkalâde bir nüshada, edebî, tarihî, ve askerî yazılara yer verilmiştir.

PIONER GAZETESİ

Aylık çocuk dergisi
Eylül 1950 — haziran 1951
Sayı 1—2 baş yazarı: Mahmut Demir
Sayı 3 baş yazarı: İsmail Tevfik
Sayı 4—10 baş yazarı: Necati Zekeriya

PURZERİN — PRIZREN

»İşbu gazete dahilî ve haricî her türlü havadisî ve menafi-i umuma dair enva'-ı mebahisî şâmil olarak haftada bir defa (pazartesi) çıkar»

Yıl I, sayı 1, 14 Ağustos 1871
Muharrir: Vilâyet mektupçusu Şeref (1291)
Ser mürettip: Akif (1291),
Sırpça kısmı için: İliya Stavriç
Türkçeden Sırpçaya mütercim: Todor Stankoviç
cm., üç sütun üzerine 4 sf.

Bu gazetedeki Sırpça mütercim olarak çalışan T. Stankoviç'in ijadesine göre PRIZREN 1874 yılının sonuna kadar yayımlanmıştır. (Todor P. Stankoviç, Putne beleške po Staroy Sırbiji 1871—1898, Belgrad 1910, s. 67).

REHBER

Müstüman menfaatlerine hâdim salı ve cuma günleri çıkar
müstakil Türk gazetesidir
1920 yılında ceman 14 sayı çıkmıştır
Sahib-i imtiyazı: Kâzım Emin (Lugâr)
Başyazar: A. Kemâl
Mesul yazar: A. Basri
Üsküp

Gligor Todorevski, 1919—1929 A KADAR ÜSKÜP'TE ÇIKAN TÜRKÇE GAZETELER, Birlik gazetesi (Üsküp), 1 Kasım 1962

REHBER

»Haftada bir defa (cumartesi) neşrolunur siyasi ve ilmi istâm gazetesidir»
Yıl I, sayı 1, 24 Nisan 1897 — Yıl V, sayı 109, 1902
Sahib-i imtiyaz ve muharriri: Mehmet Hulusi
Sarayova, Vilâyet Matbaası
39 × 28 cm., üç sütun üzerine 4 sf.

VATAN gazetesinin devamı olarak sayılmaktadır.

RUMELİ

Manastır Vilâyeti'nin resmî gazetesidir
Haftada bir çarşamba günü neşrolunur
1291? — 1292?
Muharrir: Mehmet Vasif (1292)
Ser Mürettip: Akif (1292)
Manastır, Vilâyet Matbaası

Salname-i Vilâyet-i Manastır, II. 1293 s. 103.

Manastır Vilâyeti'nin 1292 yılında vuku bulan lâğlı üzerine Manastır'da çıkarılan bu gazetenin imtiyazı iade olduğundan Selânik'te yayımlanan RUMELİ ve bunun devamı sayılan ZAMAN gazetesinin sabık imtiyaz sahibi Mustafa Bey yine RUMELİ adında

Türkçe ve Rumca bir gazetenin çıkarılması için o zamanki Maarif Nezareti'ne başvurmuştur. (Bk. Zaman gazetesi, Selânik, Yıl IV, sayı 198, 25 Rebiulevvel 1294). Mustafa Bey, bu teşebbüsünde başarıp başaramadığına dair şimdilik elimizde bir bilgi yoktur.

SADA-YI VILLET — GLAS NARODA

»Cumartesi ve çarşamba günleri neşrolunur, menafi-i islâmiye yeye hadim siyasi, içtimai, iktisadi müstakil gazetedir»
Yıl I, sayı 1, 25 Haziran 1927 — sayı 96,26 Haziran 1928
Yıl II, sayı 97, 3 Temmuz 1928 — sayı 110, 11 Ocak 1929
Sahib-i imtiyaz ve müdür-ü mesul: Aleksandar Bukviç
Heyet-i tahririye: İslâm münevverlerinden bir gurup
Üsküp, »Uhuvvet« (Bratsvo) Matbaası
48 × 32 cm., dört sütun üzerine 2—4 sf.

Yugoslavya Radikal Partisinin Organı. 6 Ocak 1929 tarihinde ilân olunan diktatorya neticesinde neşrine son verilmiştir.

SALNAME-i GAYRET — KALENDAR »GAYRET«

Yıl I, 1324 (1906-7, s. 107 (Türkçe) + 178 + XII (Sırpça-Hırvatça), 21 × 14,5 cm., resim, plâns
Yıl II, 1325 (1907-8), s. 63 (Türkçe) + 160 + 4 (Sırpça-Hırvatça), 22. 5 × 15, resim
Naşiri: Gayret Cemiyet-i Hayriyesi
Sarayova, »İslâm« Matbaasında tab'olunmuştur

SALNAME-i VILAYET-i BOSNA

Saraybosna Vilâyet Matbaası
I. 1283 (1866), s. 107 + 2 (lito)
II. 1284 (1867), s. 94 + 2
III. 1285 (1868), s. 106
IV. 1286 (1869), s. 106
V. 1287 (1870), s. 161 + 11
VI. 1288 (1871), s. 148 × 1
VII. 1289 (1872), s. 192
VIII. 1290 (1873), s. 169 + 1
IX. 1291 (1874), s. 172 + 2 harita
X. 1292 (1875), s. 168
XI. 1293 (1876), s. 168
XII. 1294 (1877), s. 160
XIII. 1295 (1878), s. 30 + 144

SALNAME-i VILAYET-i KOSOVA

Priştine ve Üsküp, Matbaa-i Vilâyet-i Kosova
I. 1296 (1878), s. 154 + 1 harita (lito) 18.5 × 14.5
II. 1300 (1881), s. 177 + 1 harita (lito) 19 × 13
III. 1302 (1883), s. 176 + 1 + 1 harita 20 × 15
IV. 1304 (1886), s. 314 + 1 harita 18 × 12
V. 1305 (1887), s. 283 + 1 harita 20 × 13
VI. 1311 (1892), s. / 16 / × 240 + 16 resim + 1 harita
VII. 1314 (1895), s. / 10 / × 753 × 16 resim
VIII. 1318 (1900), s. 936

İlk beş salnâme Priştine'de diğerleri (sayı. 6—8) Üsküp'te basılmıştır.

SALNAME-i VILAYET-i MANASTIR

Matbaa-i Vilâyet-i Manastır
I. 1292 (1875), s. 117
II. 1293 (1876), s. 115

Manastır vilâyetine mahsus salnâme

I. 1305 (1887), s. 683
II. 1308 (1890), s. 248

- III. 1310 (1892), s. 422 + 1 harita
 IV. 1311 (1893), s. 367 + 1 harita
 V. 1312 (1894), s. 419 + 1 cetvel + 1 harita
 VI. 1313 (1895), s. 263 + 1 harita
 VII. 1314 (1896), s. 247 + 1 harita

SALNAME-i VİLAYET-i PURZERİN
 Prizren, Vilâyet Matbaası

- I. 1290 (1873), s. 120 + 1 harita (lito), 18 × 12

Dr. Hasan Kaleşi'nin verdiği şifalı bilgiye göre bu salnâme ikinci defa da yayınlanmıştır.

SESLER

»Aylık toplum-sanat dergisi«
 Yıl I, sayı 1, Aralık 1965
 Yıl II, sayı 2, Ocak 1966 — sayı 8, Eylül, 1966
 Yönetim kurulu başkanı: Fahri Kaya
 Sorumlu yazar: İlhami Emin
 Üsküp, »Nova Makedonya« (Basımevi)
 19.5 × 12.5 cm., 92 sf.

Halen neşriyatına devam etmektedir.

SEVİNÇ

Aylık çocuk dergisi
 Sayı 1, Eylül, 1951
 Sorumlu yazar: Necati Zekeriya
 Halen neşriyatına devam etmektedir.

SOSYALİST FERCİ

Sırp İşçi Partisi Organı

SÜNGÜ

»Şimdilik haftada bir (perşembe) intişar eder haris-i meşrutiyet bir gazetedir«
 Yıl I, sayı 2, 24 Şubat 1326
 Müdür-ü mesul: Hamdi
 Manastır, »Neyyir-i Hakikat« Matbaası
 38 × 28 cm., üç sütun üzerine 4 sf.
 Elde mevcut son sayı 25 (1), 22 Eylül 1327 (2. yıl)

Süngü'nün Örfi İdare tarafından kapatılmasıyla bir aralık İLERİ adıyla çıkmıştır.

ŞAR

»Haftalık siyasi, Osmanlı gazetesidir«
 Sayı 15, 6 Haziran 1327 (1911)
 Sahib-i imtiyazı: Rustem
 Üsküp, »Kosova« (Vilâyeti) Matbaasında basılmıştır
 37 × 27.5 cm., üç sütun üzerine 4 sf.

TOMURCUK

En küçüklere ait aylık dergi
 Sayı 1, Eylül, 1957
 Hazırlayan: Yazı kurulu.
 Üç dilde (Makedonca, Arnavutça, Türkçe) basılır.
 Türkçe sorumlusu: Necati Zekeriya.

TOP

»Haftalık siyasi, Osmanlı gazetesidir«
 Sayı 7, 16 Nisan 1327 (1911)
 Sayı 12, 16 Mayıs 1327 (1911)

Sahib-i imtiyazı: Rustem
 Üsküp, »Kosova« (Vilâyeti) Matbaasında tab'olunmuştur
 37.5 × 27.5 cm., üç sütun üzerine 4 sf.

UHUVVET

Müslümanların menfaatlerine hadim müstakil haftalık gazetedir
 Yıl I, sayı 1, 1919 — sayı 12, 3 Ekim 1919
 Sahibi: Halil Kâzım
 Çıkaran: A. Kemâl
 Üsküp

Gligor Todorovski, 1919-1929 yıllarında ÜSKÜP'TE ÇIKAN TÜRKÇE GAZETELER. Birlik gazetesi (Üsküp), 1. Kasım 1962

ÜSKÜP — SHKUPI

»Şimdilik haftada bir defa (pazartesi) neşrolunur«
 Yıl I, sayı 1, 29 Ağustos 1911
 Müdür-ü mesul ve ser muharrir: Yaşar S. Erebar
 Arnavutlukta mürekkep bir heyet tarafından idare olunur
 Üsküp, »Akvaroni« matbaasında tab'olunmuştur
 37.5 × 27 cm., üç sütun üzerine 4 sf. (2 Türkçe, 2 lâtin harfleriyle Arnavutça)

VATAN

»Şimdilik haftada bir defa cuma günleri çıkar ve ahvâl-i politika ile türlü mevad-ı hayriyeden bahseder vatan gazetesidir«
 Yıl I, sayı 1, 12 Eylül 1884
 Yıl XIV, sayı 642, 16 Nisan 1897
 Sahib-i imtiyaz ve ser muharriri: Mehmed Hulusi
 Sarayova, Vilâyet Matbaasında tab'olunmuştur
 40 × 29 cm., üç sütun üzerine 4 sf.

Bosna'daki Avusturya idaresi, yerli müslümanların çoğu modern (lâtin ve kiril) harfleri bilmedikleri gerekçesiyle arap harfleriyle Türkçe olarak yayınlanmıştır. VATAN gazetesi, Sultan Abdülhamid rejimini tenkit ettiği için Türkiye'ye sokulması yasak edilmesine üzerine 1897 yılından itibaren REHBER adı ile yayınlanmaya ve bu defa Jontürk hareketini yermeğe başlamıştı. Bunun üzerine Sultan Abdülhamit, başmuharrir Mehmet Hulusi'yi Osmanlı nişanı (IV derece) ve paşa rütbesiyle taltif etmiştir. Sarayova Belediye Statüsü, bir ilâve olarak 2. sayıda (1884) yayınlanmıştır.

VATAN

»Hak ve hakikati yazmaktan çekinmez menfaat-i vatani hiç bir şeye değişmez Osmanlı gazetesidir«
 Yıl I, sayı 1, 1 Haziran 1327 (1911)
 Müdür-ü mesul ve ser muharriri: Mehmet Hasip
 Manastır, »Beynelmîlel Ticaret« Matbaası
 39.7 × 27 cm., üç sütun üzerine 4 sf.

V. Sultan Mehmed Reşad'ın Manastırı ziyareti münasebetiyle gazetenin fevkalâde bir nüshası yayınlanacağını bildirilmektedir. (Vatan, sayı 1, 1 Haziran 1327).

Hükümetin emri ile KURŞUN ve SÜNGÜ gazetelerinin İstanbul'a sokulması yasak edildikten sonra bu gazete çıkmağa başlamıştır. Fakat Vekiller Meclisinin kararıyla bütün bu gazeteler kapatılmış, İstanbul'da da satıldıkları için cürüm mahalli İstanbul farzolararak Örfi İdare tarafından kanuni takibatın yapılması tenzip edilmiştir. (Vatan gazetesi, sayı 1, 1 Haziran 1327).

YENİ KADIN

Makedonya anti-faşist kadınlar cephesi organı sayı 1-5 ağustos-aralık 1949 yılı sayı 6-7 ocak, subat 1950 yılı
Baş ve sorumlu yazar: Ranka Milanović
Üsküp

YENİ MEKTEP

»Üsküp Darülmuallimin rüşdiyesi heyet-i talimiyesi tarafından her ayın sonunda neşrolunur«
Yıl I, sayı 1, Nisan 1327 (1911) — 11 Mart 1328 (1912) sf. 1-352
Yıl II, sayı 12, Nisan 1328 (1912) — 14 Haziran 1328 (1912), sf. 353-448
Ser muharrir: Sabri Cemil

Istanbul Üniversitesi Ord.-Prof. merhum Mustafa Şekip Tunç'un Üsküp Darülmuallim Rüşdiyesinde edebiyat öğretmeni sıfatıyla bulunduğu sırada bu dergide yayınlanan ilk yazılarının bibliyografyası için bk: Prof. (Z. Fahri) Fındıkoğlu, PROF. MUSTAFA ŞEKİP'İN İLK YAZILARI, Prof. Mustafa Şekip Tunç Jübilesi, İstanbul 1944, s. 90-94.

YENİ VAKIT — NOVO VREME

»Salı ve cuma günleri neşrolunur ilmi, içtimai, edebi, müstakil gazete«
Yıl I, sayı 1, 4 Ağustos 1925
Sahib-i imtiyaz ve ser muharrir: Smailagić Yusuf Ziya Müdür-ü mesul: İbrahim Hilmi
Üsküp, »Bratstvo« Matbaası
39 × 28 cm., dört sütun üzerine 2 sf.

YILDIZ

»Pazar günleri çıkar açık türkçe risaledir«
Yıl I, sayı 1, 15 Şubat 1324 (1908) — sayı 48, 21 Şubat 1325 (1909)
Yazan, çıkaran: Sadi
Üsküp, »Kosova« (Vilâyet) Matbaasında tab'olunmuştur
26.5 × 20 cm., 2 (6. sayıdan itibaren 4) sütun üzerine 8 sf.

BULGAR İHTİLALCISI VE YAZARI LYUBEN KARAVELOV
UN çıkardığı bir Türkçe gazete
1866
Belgrad, Sırbistan Devlet Matbaası

Ivan Ivanić, IZ TSRKVENE ISTORIJE SRBA U TURSKOY U XVII. I. XIX. VEKU, Beograd — Novi Sad 1902, s. 74.

SIRPÇA-HIRVATÇADAN BAŞKA TÜRKÇE YAZILAR DA YAYINLIYAN BOŞNAK DERGİLERİ

a) Eski Türkçe harfli Sırpça-Hırvatça dergiler:

MİSBAH

»Bosna-Hersek İlmîye Cemiyeti Organı«
Haftalık
Yıl I, sayı 1, Ekim 1912 — sayı 13-24, Kasım — Aralık

Sarayova, »İslâm« Matbaası
46 × 30 cm.,

1 Aralık 1913 yılından itibaren arap harfleri yerine kiril ve latin hurufatıyla yayınlanmaya başlamıştır.

MUALLİM

»Bosna-Hersek muallim ve imamların menfaatlerine hadim mecmuadır«
Aylık

Yıl I, sayı 1, Aralık 1910 — sayı 12, Aralık 1911
Yıl II, sayı 1, Ekim 1911 — sayı 12, Eylül 1912
Yıl III, sayı 1 (1912), — sayı 12 (1913)
Mesul müdür: Muhammed Seid Serdarević
Sarayova, »İslâm« Matbaası

1914 yılının ilk yarısında Misbah dergisiyle birleşerek Yeni Misbah adı altında yayımına devam edilmiştir

TARIK

»İlmî ve edebî ceride«
Aylık
Yıl I, sayı 1, 1 Haziran 1908 — sayı 12, 21 Mayıs 1909
Yıl II (1909-10)
Yıl III (1910-11)
Naşiri: Hacı Fehimağa Küçükaliç
Naşiri: Hacı Fehimağa Küçükaliç
Mesul müdür: Hacı Mehmed Cemaleddin Çauşeviç
Sarayova, »İslâm« Matbaası
24 × 16 cm

YENİ MİSBAH

Muallim ve Misbah'ın birleşmesinden sonra çıkan dergi
Haftalık
Yıl III, sayı 1, 9 Nisan 1914 — sayı 19, 24 Temmuz 1914
Mesul müdür: Sakip Korkut
Sarayova, »İslâm« Matbaası
46 × 30 cm

b) Kiril ve latin harfli Sırpça-Hırvatça dergiler:

GLASNIK VRHOVNOG STARYEŠINSTVA ISLAMSKE VYER-SKE ZAYEDNITSE KRALYEVINE YUGOSLAVIJE (YUGOSLAVYA KIRALİYETİ İSLAM DİNİ CEMAATI DİYANET REİSLİĞİ BELLETENİ)
Mümin — SESLER — 20 CİC.

Aylık

Serf I, II Yıl I 1933 — yıl XIII, 1957
Seri III, Yıl I 1950 — yıl XVIII, 1966

EK 2

Türk, Boşnak ve Arnavutlar tarafından yayımlanan Sırpça gazeteler:

MUSLIMANSKA SLOGA (MÜSLÜMAN BİRLİĞİ)

»Müslümanların kültürel ve ekonomik gelişmesine hadim müstakil gazete«
15 günlük
Yıl I, sayı 1, Nisan 1940
İmtiyaz sahibi ve mesul müdür: Rıza H. Celâdinoviç
Üsküp, »Nemanya« Matbaası

Vuk Dragoviç, SRPSKA ŠTAMPA IZMEDJU DVA RATA. I OSNOVI ZA BIBLIOGRAFIJU SRPSKE PERIODIKE 1915-1945, Belgrad 1956

BİBLİYOGRAFYA

Çauşević, Halid, RAZVITAK I SADAŠNYE STANYE MUSLI-MANSKE ŠTAMPE. Hrvatski dnevnik, Zagreb, No. 1683 (5.I.1941), s. 13—14.

ESKİ HARFLİ TÜRKÇE SÜRELİ YAYINLAR TOPLU KATALOĞU, Ankara 1963.

Eren, İsmail, 1866 YILINDAN SONRA BOSNA-HERSEK, KOSOVA VE MAKEDONYA'DA YAYINLANAN TÜRKÇE GAZETE VE DERGİLER. Bilgi Dergisi, cilt XIV, sayı 163—165, İstanbul 1961, s. 8—10; Sayı 166—167, s. 11—12.

Eren, İsmail, BOSNA-HERSEK'TE TÜRKİYE VE AVUSTURYA İDARESİ ALTINDA YAYINLANAN TÜRKÇE GAZETE VE DERGİLER. KİTAP-BELLETEN Dergisi, Yıl, I, sayı 2, İstanbul (1960), s. 14—15.

Dağlı, Muhtar, SARAYBOSNA'DA İLK ÇIKAN GAZETE: GÜL-ŞENSARAY. Tarih Dünyası, sayı 38 (26 Şubat 1953), s. 1589—1591.

Dizdar, Hamid, PRVI NOVINARI U BEHA. 7 dana, II, 1954, sayı 50 (29.IV.), s. 10.

Dizdar, Hamid, BİLYEŞKE O RAZVITKU ŠTAMPE U BOSNI I HERTSEGOVINI. Jivot Dergisi, 12—13, 1958, s. 146—152, 263—269.

Dragović, Vuk, SRPSKA ŠTAMPA İZMECU DVA RATA. I. OSNOVI ZA BIBLIOGRAFIJU SRPSKE PERIODİKE 1915—1945, Belgrad 1956.

Hancić, M (ehmed), GODIŠNYATSI (SALNAME) BOSANSKOG VILAYETA. El-Hidaye, V. Sarayevu 1942, s. 289—391.

Horvat, Dragutin, PRVE ŠTAMPARIJE U BOSNI I HERTSEGOVINI. Grafička revija 1928, Cilt VI, s. 233—236.

Husić, Cavid, »Bosna« — PRVE SARAYEVSKJE NOVINE. Osloboćenje, sayı 1887 (9 Kasım 1952), s. 8.

Kapčić, Hamdiya, RAZVITAK ŠTAMPARIJA I NOVINARSTVA U BOSNI ZA TURSKOG VREMENA. Gayret, 1930, s. 300—303.

Kreşevlyaković, Hamdiya, ČASOPISI U BOSNI I HERTSEGOVINI PRIJE OKUPATSIJE. — Narodno yedinstvo, sayı 30, 31, 32, 33 ve 34 (1922).

Kreşevlyaković, Hamdiya, NOVINARSTVO U HERTSEG-BOSNI PRIJE OKUPATSIJE. — Kalendar Napredak, X, 1923, s. 88—99.

Kreşevlyaković, Hamdiya, VILAYETSKA ŠTAMPARIJA U SARAYEVU. — Naša misao, XXX, 1916, sayı 6—8, s. 117—118.

Kruševats, Todor, POČETSI ŠTAMPARSKO-İZDAVAČKOG RADA U BOSNI. — Pregled, Cild II, 1947, s. 754—761.

Mitropan, P., NAŠA ŠTAMPA NA JUGU. — Yujni pregled, Cilt VII, 1932, s. 218—224.

Mitropan, Petar A., NATSIONALNA ŠTAMPA U YUJNOY SRBIJI POD TURSTSIMA. — Yujna Srbija, 1937, Belgrad, s. 51—55.

Mitropan, Petar, O VILAYETSKOM LİSTU »KOSOVO«. PRİLOG ZA İSTORIYU ŠTAMPE U STAROY SRBIJI I MAKEDONIJI. — Yujni pregled, sayı 11, 1933, sayı 2, 1934, s. 428—433, 77—82.

Mitropan, Petar, A., PRİLOZI ZA İSTORIYU ŠTAMPE U STAROY SRBIJI I MAKEDONIJI 1871—1912, Üsküp 1933.

Mitropan, Petar, ŠTAMPA YUJNE SRBIJE. — Spomenik 25 godišnjitse osloboćenja Yujne Srbije 1912—1937, Üsküp 1937, s. 887—905.

Nurudinović, Bisera, BOSANSKE SALNAME (1866—1878 İ 1882—1893). — Prilozi za oriyentalnu filologiyu X-XI, Sarayevu 1960, s. 253—265.

Peyanović, Corce, BIBLIOGRAFIYA ŠTAMPE BOSNE İ HERTSEGOVINE 1850—1941, Sarayevu 1961.

Peyanović, Corce, ŠTAMPA BOSNE İ HERTSEGOVINE 1850—1941. Sarayevu 1949.

Sokolović, Osman A., PREGLED ŠTAMPANIH DYELA MUSLI-MANA BOSNE İ HERTSEGOVINE NA SRPSKO-HRVATSKOM YE-ZIKU OD 1878—1948, III. Sarayevu 1959 (Glasnik Vrhovnog islamskog staryeşinstva dergisinden ayrı bastı).

Stanković, T., KAKO SE 1871 U PRİZRENU OSNOVAO TURSKO-SRPSKI LİST »PRİZREN«. — Godišnjak Nikole Čupića XII, Belgrad 1893, s. 309—315.

Suleymanpaşic, Mehmed, BOSNA VE HERSEK MÜSLÜMANLARININ ŞİMDİKİ MATBUAT HAYATI. — Vartık, Cilt II, sayı 181, (Ankara), 15 Ocak 1941, s. 307—309.

Štitić, Lina ve Dizdar, Hamid, BIBLIOGRAFIYA KNYIGA İ PERIODIČNIH İZDANYA ŠTAMPANIH U HERTSEGOVINI (1873—1941). Mostar 1953.

Todorovski, Gligor, 1919—1929 A KADAR ÜSKÜP'TE ÇIKAN TÜRKÇE GAZETELER. — Birlik gazetesinin özel ilâvesi, Üsküp, 1 Kasım 1962, s. 8.

Todorovski, Gligor, VESNITSI NA TURSKI YAZİK VO VREMETO OD 1919—1929 İ UÇESTVOTO NA MUSLİMANITE NA OPŞTINSKITE İZBORI VO SKOPYE 1920 GODİNA. — Razgledi, yıl III, seri 3, sayı 10, Üsküp (16 Haziran 1961), s. 1000—1015.

YUGOSLAVENSKA ŠTAMPA. REFERATI İ BIBLIOGRAFIYA. — Belgrad 1911.